

УДК 141.5:17.021:123.1

ФІЛОСОФСЬКІ ПІДВАЛИНИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ УКРАЇНЦІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

О.В. Шапаренко, кандидат філософських наук, доцент, Харківський інститут фінансів Київського національного торговельно-економічного університету

Численні виклики посилюють стан невизначеності та зумовлюють актуальність проблеми формування громадянськості в Україні. В статті простежуються західно-європейські та вітчизняні філософські традиції з проблем виховання майбутніх громадян (у контексті розвитку уявлень про громадянське суспільство, демократію, державу). Автор робить спробу знайти філософські джерела трактуванню формування громадянськості в сучасних умовах невизначеності, яке вбачає синтез суспільно-орієнтованого й особистісно-орієнтованого підходів, підвалини яких ми знаходимо у філософських роботах Локка (приспосовування й тим самим закріплення вже закладених у соціумі стереотипів та традицій) й Руссо (взаємодія як процес нескінченного руху, самооновлення суспільства, саморозвитку й самовдосконалення людини).

Ключові слова: невизначеність, громадянськість, трансформації, філософські підвалини, громадянське суспільство, синтез суспільно-орієнтованого й особистісно-орієнтованого підходів.

Найважчим станом для будь-якої інтелектуальної системи – людини, тварини є стан невизначеності. Термін «невизначеність» походить від «невизначений» – точно не встановлений; не зовсім виразний, ясний [3, с. 749]. Традиційно «невизначеність» розуміють як відсутність або неповноту інформації про щось. Платон уважав, що «невизначеність уособлює мінливість, небездоганність, хаотичність матеріального світу» [4, с. 14–21]. Ще 2006 року Юрій Саєнко – відомий соціолог, доктор економічних наук підкреслював, що «найважливішою причиною всіх наших бід є перебування у стані «хронічної невизначеності». Країна від однієї невизначеності переходить в іншу. Не розв'язавши проблем минулого, попадаємо в ситуації, які ще більше переобтяжують нас минулим [23].

Застаріла господарська система, низький рівень освіти, зокрема володіння рідною українською мовою, посилення розриву між містом і селом, колосальна міграція й відчуження великих мас від національної культури, російська агресія проти України, економічна криза, світові політичні, культурні та економічні трансформації посилили стан невизначеності

та зумовлюють **актуальність** проблеми формування громадянськості в Україні для подолання цих викликів. На думку Джона Кіна, в питаннях демократії минуле має вирішальне значення для теперішнього часу. Життєздатність демократичної теорії й політики залежить «від вміння відновлювати, реконструювати й творчо переробляти стару політичну термінологію, що не вичерпала своїх можливостей, застосовуючи її до обставин, що помітно змінилися» [9, с. 75].

Мета статті – простежити західно-європейські та вітчизняні філософські традиції з проблем виховання майбутніх громадян (у контексті розвитку уявлень про громадянське суспільство, демократію, державу); знайти філософські підвалини трактуванню формування громадянськості в сучасних умовах невизначеності, яке вбачає виховання свідомої особистості, що поєднує в собі працьовитість, високу моральність, толерантність, відповідальність за свої дії, активність, вільне критичне мислення й автономію із законослухняністю і прийняттям суспільних інститутів, свободу, соціальну солідарність – з любов'ю до Батьківщини, дбайливим ставленням до інтересів держави.

Формування громадянськості як філософсько-освітня проблема активно розробляється в зарубіжній літературі (Б. Барбер, Ч. Бахмюллер, Е. Бойер, Р. Вальдхис, К. Глікман, Р. Даль, Дж. Патрік, Д. Метью, Р. Мохер, С. Хантінгтон, Дж. Елштайн, Р. Фриман Бутс, С. Финн, С. Франзоса, Ф. Ньюмен та ін.). Різні автори розробляють різні рівні розуміння громадянськості, які містять онтологічний аспект (роботи А. Субетто, Р. Пітерса, Дж. Дьюї та ін.), гносеологічний аспект (роботи Б. Бітінаса, С. Єрьоміна, Є. Ушакової та ін.), аксіологічний аспект (роботи Дж. Патрика, Ч. Квіглі, Е. Гусинського, Н. Розова, М. Рокича, В. Боброва та ін.). Праксіологічний аспект проблеми висвітлюють В.Ф. Дубровський, О.Д. Наровлянський, М.В. Жук, І.А. Медведєв, Л.П. Пономаренко. Правовий аспект формування громадянськості виокремлюється в роботах О.Г. Данильяна, І. Голосніченка, А. Гутнікова, Ю. Калиновського,

С.О. Кириченко, О. Мушинського, М. Подберезського, В. Пронькіна, С. Третяка, А. Черненка.

Говорячи про громадянське суспільство, перш за все треба з'ясувати, що розуміти під поняттям “громадянин”. Англійське слово “citizen” має два значення: 1) той, хто за законом належить до окремої країни та має права й обов'язки в тій країні, незалежно від того, чи живе він там чи ні; 2) той, хто мешкає у місті, селі або країні [15, с. 266]. Коли йдеться про формування громадянськості, то доцільно буде трактувати поняття “громадянин” як “людина, що належить до відповідного локального суспільства та вміщує найвищі родові якості, що проявляються в його суспільному бутті. До цих якостей належать насамперед творча активність, свідомість, свобода, відповідальність, солідарність, духовність, самодіяльність, толерантність та інші, що формувалися та визначалися протягом всього суспільно-історичного процесу. Приналежність до локального суспільства вважається важливою, тому що локальне суспільство є центром зосередження й прояву соціальної активності індивідів, той макросоціум, в якому відбувається економічне, соціальне, політичне, культурне, етнонаціональне, духовне життя громадян.

Кожна історична епоха створює свою, лише їй притаманну і природну для неї модель взаємовідносин одиничного і загального. Однак у всі часи ця модель повинна була відповідати завданням часу, цілям даного суспільства тощо. Прийнято вважати, що витoki ідеї громадянського суспільства сягають античної давнини та ідентифікуються з контекстом поширення Західної цивілізації, хоча громадянський стан суспільних стосунків складався “навколо виокремлення значення та ролі індивідуальної свободи людини і витіснення інститутів станової підлеглості та підданства” [10, с. 11].

Антична епоха була часом, коли починали формуватися такі риси громадянськості, як патріотизм, відповідальність, ініціативність, активна життєва позиція. Закладалися риси вільної людини, яка була правдивою й хороброю. Однак вільна людина була нерозривно пов'язана з державою, чільні стосунки між людьми могли складатися лише в обмежених групах.

Проголошувалося право людини на приватну власність. Відзначалася роль середніх верств населення у політичній стабільності країни. Дослідник з проблем громадянськості Б. Констант зауважив, що явище остракізму, притаманне античності, “свідчить, що в Афінах індивід підпорядковувався верховній владі суспільства” й авторитет суспільного організму пригнічував волю індивідів, втручаючись навіть у домашню сферу життя [12, с. 415]. Вільна людина в грецькому полісі характеризується тим, що каже правду і бере на себе відповідальність за свої дії перед громадою і самою собою [16]. Любов до мудрості поєднується з продукуванням і присвоєнням інших чеснот: хоробрості, стриманості, справедливості.

Представник української барокової філософії Григорій Кониський вважав, що такі встановлені Аристотелем людські блага як мудрість й доблесть, благополуччя тіла й долі є “найвищим у цьому житті щастям”: “Два вищі [блага] в душі – доблесть і мудрість, інші два, менш знатні, в тілі – здоров’я, елегантність, сила тощо, та в долі – достаток, слава і почесні, і їм протилежні чотири чи три види нещастя – глупота, злочин, хвороба й лихо.” Звідси Г. Кониський виводить одну з етичних аксіом: “ всі громадські дії людей слід визначати тим, щоб ми були чесні, розумні, здорові або, в крайньому разі, безтурботні й безпечні та щасливі.” [11, с. 415 – 419].

Цікаво, що Аристотель зазначав, що в реальній життєвій практиці люди найбільше турбуються про те, що належить їм особисто; те ж, що є предметом володіння великої кількості людей, їх турбує найменше, люди тут виявляють недбальство, розраховуючи на турботу з боку інших [2]. Говорячи про відмінні риси українського народу від російського, відомий український філософ Микола Костомаров стверджував, що “... Правило “кожному своє” виховується в нас у сім’ях; не тільки дорослий не надягне не своєї одєжини, навіть у дітей у кожного своє; в великоруських селян часто дві сестри не тямлять, котрій з них належить кожушина, а щодо відрубної власності між дітьми, то про це нема й мови. Примусова спільність землі і відповідальність

одного перед усіма (міром) здаються Українцєві найнєстерпнїшою нєволею й нєсправєдливїстю...”[13, с. 77 – 89].

Римськє дєбє визначалєся практичною активнїстю у сферї правє. Правєвї орієнтири на пїдтримку публїчної свєбєдї в громадськїх структурах вилилиєся пїзнїше в їнституалїзацію лицарства й проїняли усї аспекти духовного і культурного життя Європи унїфікованими знаками і символами. Найважливїшим надбаннєм залишалєся їдєя свєбєдї та рївностї, щє набула цїлком нового значєння пїд впливом Римськї Христїянськї Цєркви та вїдповїднї практикї поширєння чєснєт. Однєк людина щє нє набула автономностї й розглядалєся лишє в контекстї державної органїзацїї. Визначний дїяч Римськї епохи Цицерон вважав, щє їснує унїверсальний закон природи, який стосувєтьєся усїх людєй і виявлєтьєся в здоровому глуздї. “Тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала і здоровий глузд. Звїдси впливє, щє вона дарувала і закон, який є здоровим глуздом – як у велїннєх, так і у заборонах” [22, с. 169]. Таким чинєм, проголошуєтьєся дужє вагомий принцип рївностї людєй, щє перебувають пїд дїєю спїльних природних законїв у спїльно створєванїй державї. Вживаючи поняття громадянськєго суспїльства, Цицерон має на увазї скорїше громадян держави, рївних перед законами, а нє сферу їхнїї свєбєдї. Вїн вважає, щє “закон є сполучною ланкою громадянськєго суспїльства, а право, встановленє законом, однєкове для всїх.” (Там само, с. 53).

Христїянськє дїйснїсть поряд з грецькєю та римськєю належить до найвпливовїшого чинника, щє спричинивєся до утворєння громадянськєго суспїльства. Сучасний американськїй вчений Джеффрї Александєр, який дослїджує проблеми розвитку суспїльств, визнає, щє сформованї у середньовїччї традицїї децентралїзацїї і солїдаризму, мали еволюцїйне значєння для формування майбутнїх громадянськїх суспїльств [1, с. 268 – 272]. Дїйсно, на вїдмїну вїд полїсної людини античностї, середньовїчна людина стає корпоративним їндивїдом. Вона так само розчинєна в суспїльствї, але репрезентує цю людину в суспїльствї вжє нє цивїльна

громада, а корпорація.. Людина цієї доби була орієнтована переважно на загальне і універсальне: державу, церкву, Бога. Августинівська концепція двох громад: Божої (*civitas Dei*) і земної (*civitas terrena*) – не тільки являє собою нову ідею розподілу духовної і світської влади в суспільстві, але й є, як слушно зауважує Юзеф Майка, середньовічною доктриною гуманізму [19, с. 19].

Філософські погляди визначних українських філософів мають багато спільного з ідеями християнських мислителів. Г. Кониський вірив у “найвище й безконечне благо, для якого як для останньої мети ми народжені” й приводив у цьому зв’язку слова Августина “Господи, ти створив нас для себе, і тому неспокійне наше серце, поки не знайде заспокоєння в тобі” [11, с. 415-419]. Григорій Сковорода стверджував, що божественна природа “различит нас от зверей милосердием и справедливостью, а от скотов – воздержанием и разумом; и не иное что есть, как блаженнейшее лицо божье, тайно на сердце написанное, сила и правило всех наших движений и дел...” [21, с. 148 – 161]. М. Ковалевський, що створив перший життєопис Г.С. Сковороди, описував його як людину, що веде аскетичний спосіб життя й може бути щасливим навіть у скрутному матеріальному становищі. В цьому простежується вплив християнських мислителів на світосприйняття видатного українського філософа.

Центральною ідеєю гуманізму у філософії Ренесансу була актуалізація можливостей, закладених в індивіді, культивування гідності особистості, обґрунтування ідеї свободи особистості, справедливого суспільного ладу. Таким чином, головним принципом філософської думки епохи Відродження був антропоцентризм. Подібний підхід сприяв розвитку гуманізму – світогляду, що признавав за людиною право на свободу, всебічний розвиток творчих здібностей й здобуття щастя не у потойбічному світі, а у повсякденному земному житті. Ідеальне суспільство в очах гуманістів з економічної точки зору мало будуватися на відмові від приватної власності, загальній трудовій повинності, централізованому розподілі видобуваної продукції. У політичній сфері вбачалося проведення виборів усіх посадових

осіб на демократичних засадах. У соціальному плані гуманісти відмовлялись від вимірювання цінності людини за її походженням, головним виміром поставала ступінь освіченості та соціальної значущості обов'язків, що виконувала людина. У сфері культури передбачався розвиток загально обов'язкової системи освіти та виховання, державної підтримки розвитку наук [18, с. 52-95].

Цікаво, що ідеї гуманізму знайшли своє втілення в роботах багатьох представників української інтелектуальної еліти – Юрія Котермака-Дрогобича, Павла Русина, Станіслава Оріховського Роксолана та інших, які не лише виявились здатними опанувати передові, насамперед, гуманістичні ідеї свого часу, а й зробили певний внесок у розвиток тогочасної західноєвропейської культури. Вони активно розробляли ідеї теорії “природного права” та “суспільної угоди”. Станіслав Оріховський вважав справедливою державу, що забезпечує життя громадян згідно з їхніми природними правами. Такими є, насамперед, право на власність, свобода совісті, слова, право жити відповідно до вказівок власного розуму. Закон природи один є мірою свободи людини, прав та обов'язків її. Найкращою формою державного правління С. Оріховський називає станову монархію, за якою влада короля обмежується законом. Спираючись на ідеї Аристотеля та італійських гуманістів, у суспільстві С. Оріховський відокремлює шість станів, що розподіляються на дві групи. До першої групи “громадян” входять три стани: ксьондзи, король і шляхта, які і повинні управляти державою. Другу групу “корисних” слуг становлять купці, ремісники, селяни. Кожний стан виконує свою функцію у державі: селяни – годують, ремісники – одягають, купці – збагачують, шляхта – боронить, король – править, ксьондзи – повчають. При цьому і С. Оріховський, і П. Русин, і Г. Тичинський визначають шляхетність не величию предків і давністю гербів, а особистими чеснотами. У дилемі “талант чи порода” перевага однозначно надається першому [6, с. 52].

Просвітництво було потужною духовною течією в культурному житті Європи, в якому стверджувався культ розуму й науки, проголошувався ідеал

держави й суспільства, заснований на свободі й природній рівності людей. Філософ того часу, Томас Гоббс, розглядав взаємодію між людьми за зразками взаємодії в природі загалом. Суть взаємодії набувала механістичного характеру й пояснювалась за принципами детермінізму й причиновості. Основу взаємодії між людьми Гоббс вбачає у потребі користі, що є в людині внаслідок природного егоїзму, який в свою чергу керує її поведінкою. “Потрібно визнати, – пише він, – що всі великі і міцні людські суспільства мають своїм джерелом не взаємну доброзичливість, а взаємний страх людей” [5, с. 287]. Саме у “взаємному остраху”, що визначає природну рівність людей та їхнє бажання наносити один одному збитки, Гоббс бачить початок “громадянського суспільства”. Умовою захисту людини є суспільство, організоване у державу. Типовим станом людей поза суспільством є стан війни, проте природа за посередництвом розуму людей закликає їх прагнути миру, тому природний закон – це не просто згода між людьми, але угода за посередництвом розуму. За Гоббсом, об’єднання, створюване на основі підпорядкування, або соціальна єдність “називається державою, або громадянським суспільством” (*societas civilis*), а також громадянською особою (*persona civilis*). Спроби розділити верховну владу Гоббс також вважав руйнівними для існування громадянського суспільства. З цього приводу теорія Гоббса суспільної єдності є по суті недемократичною й антиаристотелевською. На нашу думку, такий світогляд буквально відображається в практиці сучасної російської влади з її імперськими амбіціями.

Міркування **Дж. Лока** з приводу природи людини спиралися на раціоналізовану теологію, в якій воля Бога і справедливий розум діяли спільно. Як вважає А. Селігман, “Локк не покладав в основу рівності і свободи історичну реальність і не вважав її базовою для громадянського суспільства; він визнавав теологічну аксіому, онтологічний статус якої не дається для емпіричного свідчення чи сумнівів. В його основу він покладає етичну й внутрішню християнську ідею” [20]. Свобода в поєднанні з розумом

набуває етичних зразків поведінки і є основою стану життя людей, який Локк назвав “спільнотворенням” (commonwealth) [14, с. 262]. На відміну від імперської чи деспотичної держави, “commonwealth” конституюється народом чи спільнотою, яка в сенсі “спільно твореної держави” сама стає єдиним соціальним цілим. Теорія громадянського суспільства Дж. Локка стала істотно новим підходом до аналізу соціальних процесів. Локк розробив такі умови законного урядування, як природні права кожного на життя, свободу, власність, рівність, справедливість. Локк проголосив забезпечення миру і збереження власності, створеної працею людини, головною метою соціального єднання людей. Він розробив такі чинники громадянськості, як добровільність, толерантність, солідарність і пов’язав основи утворення громадянського суспільства з функціонуванням мови, слова, обітниці, присяги і домовленості, якими пройняті людські взаємини. Локк розглядав віру в Бога як компонент спільнотворення та чинник розуміння, в тому числі й здійснення свободи й добровільності. Сукупним важливим кроком теорії Локка було розмежування ним звичаїв і традицій народів і соціальних груп за принципом відповідності соціального життя і свободи до законів природи і вимог розуму.

Французькі філософи показали принципове значення моральних факторів для виконання завдань освіти. Ж.Ж. Руссо наголошував, що “батьківщина не може існувати без свободи, свобода без добродетності, добродетельність без громадян”. Він запевняв, що “у вас буде все, якщо ви виховуватиме громадян, без цього у вас всі, починаючи з правителів. В роботах Ш.Л. Монтеск’є [17] простежуються ідеї про зв’язок політичного правління з освітою та компетентністю.

На початку XIX сторіччя історичні процеси в Західній Європі призвели до формування головних змістовно-функціональних параметрів громадянського суспільства: до виокремлення економіки, права, політики як самостійних сфер діяльності; ухвалення всією культурною системою нових раціоналістичних форм господарчої діяльності; появи особистості, що здатна до

суверенних дій, що виходять з розуміння особистої зацікавленості.

Ідеї І. Канта й Г.В. Гегеля зробили величезний внесок у концептуалізацію громадянської освіти, акцентуючи свою увагу, передусім, на проблемах “суспільного виховання”. За І. Кантом, суспільне виховання має свої очевидні переваги. Завдяки йому “діти вчаться розміряти свої сили, звикають обмежувати себе визнанням прав інших. ... Таке виховання являє собою найкращий зразок майбутнього громадянина” [8, с. 445 – 504]. Виховувати – означає виховувати особистість, виховувати створіння, яке вільно діє, здатне оберігати самого себе й стати членом суспільства, має внутрішню цінність у своїх власних очах” [8]. Ідеалом освіченої людини І. Кант вважав ту особистість, яка знає й поважає закони. Дослідники проблем громадянськості Джин Л. Коен та Ендрю Арато вважають, що автором першої сучасної теорії громадянського суспільства був Гегель, окрім того, що гегелівський синтез й до тепер не втратив своєї ролі як джерело теоретичного натхнення [7, с. 140].

В сучасних умовах невизначеності важливо розглянути як методологічні й світоглядні соціально-філософські принципи дослідження громадянськості, так і історичні підстави для ідеї взаємної адаптації демократичних цінностей західної цивілізації та вітчизняної української культури. Інтегративність в даному випадку також повинна впливати з кроскультурного аспекту. Україна активно увіходить у світовий простір, інтегрується з іншими освітніми й суспільно-політичними системами. У зв'язку з цим є різні погляди до здійснення інтеграції освіти. Це процес двосторонній, і досвід українських науковців теж може бути корисним світові.

Висновки. На протязі існування людства поняття „громадянськість” еволюціонувало та набувало нових смислових граней. Вивчення генези громадянського суспільства дозволяє зробити висновок про те, що при формуванні громадянина нової формації необхідно оновлення розуміння особистості й спільноти. Її головним предметом буде не індивід і не колектив, а людина з іншими людьми, оскільки повний образ людини розкривається

тільки при взаємодії з іншою людиною. Отже, формування громадянина повинно здійснюватися за допомогою синтезу суспільно-орієнтованого й особистісно-орієнтованого підходів, підвалини яких ми знаходимо у філософських роботах Локка (пристосування й тим самим закріплення вже закладених у соціумі стереотипів та традицій) й Руссо (взаємодія як процес нескінченного руху, самооновлення суспільства, саморозвитку й самовдосконалення людини). У відмінностях цих двох позицій полягає різниця між цілеспрямованим раціональним мисленням та ціннісно-раціональним мисленням, що веде врешті-решт до різниці між соціо-орієнтованим та особистісно-орієнтованим вихованням. Цей момент має велике значення для формування громадянськості українців, тому що вбачає необхідність знайти дещо спільне, або зробити синтез цих двох головних підходів, тому що виховання вільної особистості повинно бути глибоко соціальним.

Очевидно те, що українському суспільству, яке розвивається в умовах невизначеності, потрібні освічені, моральні, активні люди, які здатні самостійно приймати рішення в ситуації вибору, здібні до співпраці, мобільні, динамічні, конструктивні, готові до міжкультурної взаємодії, з почуттям відповідальності за долю країни. Отже, Україна потребує продовження демократичних реформ, що відбуваються в суспільстві, державі й освіті.

Література

1. Alexander Jeffrey C. Core Solidarity, Ethnic Out-Groups, and Social Differentiation / In: Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspective. Ed. By Jeffrey C. Alexander and Paul Colomy. – New York; Columbia University Press, 1990. – P. 268 – 272.
2. Аристотель. Политика. – Аристотель / М., 1989. – 234 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
4. Визир П.И. Диалектика определенности и неопределенности / П.И. Визир, А.Д. Урсул. – Кишинев : Штиинца, 1976. – 124 с.
5. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 1. – Т. Гоббс / М.: Мысль, 1989. – С. 287.
6. Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – В.С. Горський / Київ: Наукова думка. – 1996. – 288с.

7. Джин Л. Коен, Ендрю Арато. Гражданское общество и политическая теория. Пер. С англ. / Общ. ред И.И. Мюрберг. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 784 с.
8. Кант И. О педагогике / Кант И. Трактаты и письма. – М.: Изд-во «Наука», 1980, – С. 445 – 504.
9. Джон Кин. Демократия и гражданское общество. / О трудностях европейского социализма, перспективах демократии и проблеме контроля над социально-политической властью. – Д. Кин // М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 75.
10. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях – А. Карась. – С. 11.
11. Кониський Г. Моральна філософія, або Етика [Кн.1. Основи людських вчинків. Розд. 2. У чому полягає не просто найвище щастя, а найвище в цьому житті?] // Філософські твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 415 – 419).
12. Констант Б. Про свободу древніх у порівнянні зі свободою сучасних людей // Лібералізм. Антологія. К.: Смолоскіпи, – С. 415.
13. Костомаров М. Дві руськи народності. – М. Костомаров. – Київ-Лейпціг, 1918. С. 77 – 89.
14. Локк Дж. Два трактати про врядування. – Дж.Локк. – К.: Основи, 2001. – С. 131.
15. Longman Dictionary of Contemporary English / Pearson Education Limited, 2003, – С. 266.
16. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі. – Е. Макінтайр / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 278.
17. Монтескьє Ш. Избранные произведения. – Ш. Монтескьє. – М.: Госполитиздат, 1955. – 799 с.
18. Мор Т. Утопия. Эпиграммы. История Ричарда III. – Т. Мор. – 2-е изд, испр. И доп. – М., 1998. – С. 52-95.
19. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси.). – І.Т. Пасько, Я.І. Пасько. – Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – 184 с. – С. 19.
20. Seligman Adam B. The Idea of Civil Society. – A. Seligman // Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1992. – P. 24.
21. Сковорода Г.С. Диалог: имя ему – потоп Змиин; Начальная дверь к христианскому добронравью. – Г.С. Сковорода // Соч.: В 2 т. – М., 1973. – Т. 1. – С. 148 – 161.
22. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів. – М. Т. Цицерон. – К.: Основи, 1998. – С. 169.
23. Романчук О. Війна. Стан невизначеності для України. – О. Романчук. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: [<http://www.radiosvoboda.org/a/27835388.html>]

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ УКРАИНЦЕВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Е.В. Шапаренко

Многочисленные вызовы усиливают состояние неопределенности и обуславливают актуальность проблемы формирования гражданственности в Украине. В статье прослеживаются западно-европейские и отечественные философские традиции по проблемам воспитания будущих граждан (в контексте развития представлений о гражданском обществе, демократии, государстве). Автор предпринимает попытку найти философские источники трактовке формирования гражданственности в современных условиях неопределенности, которая включает в себя синтез общественно-ориентированного и личностно-ориентированного подходов, основы которых мы находим в философских работах Локка (приспособление и тем самым закрепление уже заложенных в социуме стереотипов и традиций) и Руссо (взаимодействие как процесс бесконечного движения, самообновления общества, саморазвития и самосовершенствования человека).

Ключевые слова: неопределенность, гражданственность, трансформации, философские истоки, гражданское общество, синтез общественно-ориентированного и лично-ориентированного подходов.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF CIVIC CONSCIOUSNESS FORMATION OF UKRAINIANS IN MODERN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Helena Shaparenko

Numerous challenges reinforce the state of uncertainty and the pressing problems of formation of civic consciousness in Ukraine. It is obvious that the Ukrainian society, which has been developing under conditions of uncertainty, needs educated, moral, active people who are able to make decisions in situations of choice, mobile, dynamic, constructive, capable of collaboration, ready for cross-cultural interaction, with a sense of responsibility for the future of the country. The article traces the Western European and native traditions of philosophical problems of education of future citizens (in the context of ideas about civil society, democracy, state). The author attempts to find sources of philosophical interpretation of civic consciousness in modern conditions of uncertainty.

The study of the genesis of civil society leads to the conclusion that the formation of a citizen of the new formation in Ukraine should update the understanding of the individual and the community. Its main subject should be neither purely individual, nor collective, but a person with others, as the full image of a person is revealed only in the interaction with other persons. Formation of civic consciousness under current conditions in Ukraine suggests synthesis of socially-oriented and person-centered approaches, the foundations of which can be found in the philosophical works of Locke (adaptation and thereby consolidation of the already embedded in society stereotypes and traditions) and Rousseau (interaction as a process of endless motion, self-renewal of the society, and self-improvement of a person). In the difference between these two positions lies the difference between focused rational thinking and value-rational thinking that leads to the difference between social-oriented and person-oriented education.

The task of Ukrainian civic education is education of the conscious personality that combines hard work, high morality, tolerance with responsibility for their actions, free critical thinking and autonomy with loyalty, acceptance of public institutions, freedom and social solidarity with love for the motherland and respect for the interests of the state. Therefore, Ukraine vitally needs further democratic reforms that are taking place in society, state and education.

Keywords: uncertainty, civic consciousness, transformations, philosophical foundations, civic society, synthesis of socially-oriented and person-centered approaches.